

Kartag-Ódri Ágnes

## JÓ-E A MULTIKULTURALIZMUS A NŐKNEK?

A mai jogi és politikai elmélet új megoldások után kutat az egyének, a csoportok és az egész társadalom jogainak a bizonyos etikai feltételek egyidejű teljesítése mellett történő megvalósítási folyamatában. E számos és eltérő felfogás közös jellegzetessége, hogy az állam lényegének a meghatározására irányuló törekvés mellett annak funkcióját is meg akarja állapítani a mind összetettebb szociális, jogi-politikai, regionális és globális stb. feltételek között.

A demokratikus irányvételű korszerű államelméletek közül kiemelkednek különféle felfogások, amelyeket a multikulturalizmus „zászlaja alá” sorakoztatunk. A multikulturalisták, nem tagadva a liberális örökséget, az egyforma lehetőségekkel kapcsolatos kérdéseket vizsgálják, és kiemelik az adott közösségeken belüli különféle kultúrák szükségszerű közeledésének értékét. A politikai pluralizmus elméletéből és gyakorlatából kiindulva, a társadalom olyan szervezetét szorgalmazzák, amely tiszteletben tart minden kulturális közösséget, továbbá úgyszintén az elemzésük fókuszába helyezik az egyenlőséghez és egyenjogúsághoz kötődő értékeket is. Ezek a felfogások azonban számos bírálatot is kiváltottak.

A multikulturalizmus ellenzői ugyanis néhány releváns veszélyre mutattak rá, azt állítva, hogy az ilyen politika követése a társadalom megosztását eredményezheti, és kérdésessé teheti az állam egységét is.<sup>2</sup> Mások pedig azt bizonygatják, hogy az ilyen folyamat társadalmi és kulturális gattók kialakulásához vezet, ami korlátozza maguknak az etnokulturális közösségeknek a lehetőségeit.<sup>3</sup> Végül a bírálók harmadik csoportja úgy véli, hogy ellentét van a multikulturalizmus és a nemek egyenjogúságának megvalósítását célzó törekvések között, mivel egyes kultúrák, illetve vallások a nők alárendelt helyzetét feltételezik a családban és a társadalomban.<sup>4</sup> A bírálók e csoportja tehát azzal vádolja a multikulturalista teoretikusokat, hogy a kollektív jogokra vonatkozó érveik elhanyagolják a nők jogait.<sup>5</sup> Állításai szerint a csoportos jogokat gyakran a nők alárendelésére és hátrányos megkülönböztetésére használják fel, különösen a kisebbségi etnokulturális és vallási közösségekben, amelyek konzervatívabbak és patriarchálisabbak, mint az ún. domináns kultúra. A feminista elméletírók

fölteszik a kérdést, mit kell tenni az olyan helyzetekben, amikor az etnikai és kisebbségi csoportok igényei és értékei ütköznek az egyenjogúság szabályaival, amelyeket, legalábbis formálisan, szavatolnak a liberális államok.<sup>6</sup>

Dolgozatunkban megpróbáljuk elemezni a multikulturalizmus és a feminizmus csöppet sem egyszerű viszonyát, rámutatva arra, hogy ezek között az elméletek között olyan feszültségek vannak, amelyeket nem szabad könnyedén venni, illetve arra, hogy a tudományos körök és a közvélemény talán túl gyorsan szögezte le, hogy „két jó dologról” van szó, amelyeknek, a definíció szerint, összhangban kell lenniük.

## II.

Az egyik lényegi kérdés, amelyet a mai korszerű államelméletek egyikeként a multikulturalizmus fölvet, a modernség kérdése. Máság és identitás, egyenlőség és jog, viszonylagosság és egyetemesség, ésszerűség és egyéniség, etika és jog – mind olyan kategória, amely összességében ismét előtérbe került a számos mai államelmélet keretében.<sup>7</sup>

A társadalmi és politikai kihívásokon, a filozófiai és jogelméleti problematikán túl, a multikulturalizmus egy civilizációs kihívást is jelent a számunkra. Egy társadalmi rendszer azon képességére vonatkozik, hogy integrálja az autentikus különbözőségeket, miközben a multikulturális társadalmi térség fő modelljei sajátos nehézségeket mutatnak a különbözőségek érvényesítésében, szem előtt tartva azokat is, amelyek a nemekkel kapcsolatosak. Ezért a multikulturalizmus és a feminizmus közötti eltérések egy közelgő válság jeleit is sejtetik, a kollektív kultúra nevében történő alkalmazkodás minden bonyolultságát, beleértve a nők komoly fizikai veszélyeztetettségének eseteit is. Ez elkerülhetetlenül azzal a következménnyel járt, hogy sok teoretikus, aki az állammal, a joggal, a politikai tudományokkal és hasonlókkal foglalkozik, és akik az ezredfordulón a multikulturalizmusról és a feminizmusról írtak, eléggé kifejezett feszültséget érztek a felfogások között.<sup>8</sup> Tekintettel arra, hogy mind az egyes kultúrákon belül, mind pedig a kultúrák között az elméleteknek és gyakorlatoknak széles palettája létezik a nők megfelelő státusát és jogait illetően, bizonyos helyzetekben elkerülhetetlenül konfliktus alakul ki a törekvések között, egyfelől, hogy megőrizték a (kisebbségi, etnikulturális, vallási) csoport hagyományos életmódját és értékeit, másfelől pedig hogy érvényesítsék a méltóságot, megvalósítsák az egyenjogúságot, tiszteletben tartsák az emberi jogokat.

Hogy a kihívás mind égetőbbé és időszerűbbé válik, azt az erre a területre vonatkozó tudományos munkák, polémikák, kutatások, könyvek nagy száma is bizonyítja. Mindezekben „a multikulturális sebezhetőség ellentmondásának eredetét” is elemzik, javaslatokat kínálva a megoldására.<sup>9</sup> Úgyszintén mind ki-

fejezetesebb az egyetértés abban, hogy „azoknak a csoportoknak a viszonylatában, amelyeket nemzeti kisebbségeknek, illetve szociális kultúráknak neveznek, a feminista bírálóknak kétségtelenül igazuk van, amikor azt állítják, hogy a kollektív autonómia árthat a nőknek”.<sup>10</sup>

Az előállt paradoxont több módon is megpróbálják túlhaladni. Így például azt szorgalmazzák, hogy a liberális államoknak „követelniük kell a környezetükben élő kulturális alcsoportok tagjaitól, hogy fogadják el a domináns kultúra normáit, értékeit és megkülönböztetés nélküli gyakorlatát a hozzájuk tartozókra, így a nőkre is vonatkoztatva”. Mások azt az álláspontot képviselik, hogy „a multikulturális kollektív jogok és a nemek egyenjogúsága közötti feszültséget demokratikus folyamatok útján kell feloldani, s ennek során a liberális szempontokat nem kell mindig és kötelezően figyelembe venni”. A harmadik csoport megpróbálja ötvözni a liberális értékeket a demokratikus folyamatokkal és gyakorlattal.<sup>11</sup> A legutóbbi nézetet valló teoretikusok közül kiemelkedik Susan Moller Okin (1947–2004), a Stanford University etika- és politikaifilozófia-tanára. A szélesebb körű tudományos és szakmai nyilvánosság előtt olyan személyként vált ismertté, mint „aki a jogi-politikai aknamezőre lépett” (egyesekek szerint „aki verbális gránátot dobott” az addig pislákoló vitába)<sup>12</sup>, amikor megjelentette a *Vajon a multikulturalizmus rossz a nők számára?* című könyvét, továbbá a feminizmus és a multikulturalizmus közötti összeütközéssel foglalkozó tanulmányai sorozatát.<sup>13</sup> Magát John Rawls követőjének tartva (aki szintén a nemek közötti egyenlőtlenség megszüntetését szorgalmazta<sup>14</sup>), Okin a *Jog, nem és család* című könyvében<sup>15</sup>, amelyet a feminista jogtudomány alapkövének tekintenek, rámutatott arra, hogy a nemek egyenjogúságának, az igazságszolgáltatásnak és az állam szerepének az említett értékek megvalósításával kapcsolatos problematikája magának az állam- és jogelméletnek a lényegébe, velejébe és alapvető kérdései közé tartozik. Ezért ezeket a kérdéseket többé nem lehet periferikusan és mellékesen kezelni.<sup>16</sup>

Hogy ezt elérjük, de a problematika összetettsége miatt is, a következő részben, még ha vázlatosan is, meg kell határoznunk az alapfogalmakat és a koncepciókat.

### III.

Noha a multikulturalizmusra és a feminizmusra a vonatkozó irodalomban található definíciók eléggé eltérőek, mégis kiemelhető néhány jellegzetesebb. Így például a *feminizmus*: „olyan eszmék, vélemények és akciók összessége, amely a nemek közötti viszonyokat konfliktusként határozza meg, és arra törekszik, hogy e konfliktusoknak a természetét megértse, és hogy ezeket megszüntesse”.<sup>17</sup> Susan Moller Okin e fogalmat úgy határozta meg, mint olyan „meggyőződést, hogy a nőket nem kell előnyösebb helyzetbe tenni csupán a nemük

miatt”, hanem arra van szükség, hogy „elismerjék a férfiakkal egyenlő emberi méltóságukat”, tehát „lehetőséget nyújtani nekik, hogy szabadon megválasszathassák és kiteljesítsék az életüket olyan módon, ahogyan arra a férfiaknak lehetőségük van”.<sup>18</sup> Fontos hangsúlyozni, hogy a XX. század második felének modern feminizmusa túlhaladja a partikuláris „nőkérdés” kereteit, és sikeresen meghatározza a nemek egyenlőtlenségének egyetemes alapját a modern civilizációban.

A multikulturalizmust ennél sokkal nehezebb meghatározni, mivel rendkívül összetett és többdimenziójú kérdésről van szó.<sup>19</sup> Ha a multikulturalizmus értelmét és jelentését keressük a mai körülmények között, elkerülhetetlenül különféle jelentésekre bukkanunk, annál is inkább, mert a konkrét társadalomban való meghatározását történelmi, szocio-gazdasági, kulturológiai, politikai sajtóságok befolyásolják. Így ehhez a kifejezéshez különböző jelentéseket csatolnak a különféle országokban. Kanadában például általában azt értik ezen, hogy „a bevándorlóknak joguk van ahhoz, hogy az előítéletektől és a hátrányos megkülönböztetéstől való félelem nélkül kifejezzék etnikai identitásukat”. Európában „a hatalomnak a nemzeti közösségek közötti felosztására” vonatkoztatják, az Egyesült Államokban pedig a multikulturalizmust a leggyakrabban úgy értelmezik, hogy általa kifejezésre jutnak a marginális társadalmi csoportok igényei.<sup>20</sup>

Egy meggyőző megfogalmazás szerint a *multikulturalizmus* egy radikális felfogás arról, hogy „az emberek a más kultúrákban, mind a hazaiban, mind az idegenekben, úgyszintén emberi lények, erkölcsileg egyenlők, tehát joguk van az egyforma gondviselésre és megbecsülésre”, nem szabad őket lebecsülni, sem alárendeltként kezelni.<sup>21</sup> Az így értelmezett multikulturalizmus elítéli a türelmetlenséget, másokban is az embert látja, s ezért ösztönzi a kulturális különbözőséget. Hogy ez megvalósulhasson, a multikulturalizmus követelményei azokban az államokban, amelyek alapjában véve liberál-demokratikusak, úgy is kifejezésre jutnak, hogy „mivel a kisebbségi kultúrák vagy életmódok nem kapnak kellő védelmet a hozzájuk tartozók egyéni jogai szavatolásának gyakorlatával, ezért ennek következményeként őket külön kollektív jogokkal és kedvezményekkel is meg kell védeni”.<sup>22</sup> Noha ezt a kifejezést a legkülönbözőbb lehetséges csoportok megjelölésére is használják (beleértve a nőket, valamint a fogyatékkal élőket és más peremre szorult közösségeket is)<sup>23</sup>, a leggyakrabban az etnikai, a vallási és a nemzeti közösségekre értik, vagyis a kollektív történelmi és közös kulturális hagyományú interaktív csoportokra. Az ezekhez a csoportokhoz való tartozást általában nem tekintik önkéntesnek, sem változóknak, a szélesebb társadalmi közösség pedig valamely meghatározott csoportnak negatív jelentést is tulajdoníthat.

Az *etnicitás* (nemzetiség, nemzeti hovatartozás) kifejezés a mindennapi beszédben a kisebbségi problémákra és a fajok közötti viszonyokra asszociál, ha-

bár a szociális antropológiában bizonyos aspektusokat kap a kulturálisan eltérő csoportok viszonylatában.<sup>24</sup> Az etnicitás fogalma az azon csoportok közötti viszonyokra utal, amelyeket a hozzájuk tartozók sajátosságosnak tartanak, és ezek a csoportok különböző helyet foglalhatnak el a társadalmi hierarchiában.

Úgyszintén rá kell mutatni bizonyos gyökeres kérdésekre, amelyek e fogalmak alapjába ágyazódtak, és az *eticitás meg a genus/nem viszonyára* vonatkoznak – azzal a megjegyzéssel, hogy ezekről a kategóriákról csak ott lehet átgondoltan és érvekkel alátámasztva beszélni, azaz a konkrét jelentésüket értelmezni, ahol megvan a politikai berendezés, az alapvető konszenzus, mint ahogy a közös kultúra magas szintje is, ami a gondolkodás és tevékenység bizonyos alapvető követelményeinek az elfogadásához szükséges.

A feminizmus és a multikulturalizmus elég gyakran hangsúlyozza a nők és az etnokulturális csoportok társadalmi helyzete közötti hasonlóságokat, szem előtt tartva a tényt, hogy mindkét esetben olyan csoportokról van szó, amelyek nincsenek domináns helyzetben, azaz a hatalom hiánya jellemzi őket.

Ismeretes, hogy az etnikai és nemi identitásoknak nagy jelentőségük van minden társadalomban. A feminista elmélet az egyik vívmányaként emeli ki a rendszertani és a biológiai nem közötti különbség megállapítását. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó újabb művek rámutatnak arra, hogy a rendszertani nemet (*genus*) nem biológiai kategóriaként (*sex*) kell értelmezni, hanem kulturális teremtményként, amely a biológiára hivatkozva azonosítja magát.<sup>25</sup> Ezért a legjobb lenne a rendszertani nemet a társadalmi viszonyok eredményeként fölfogni, nem pedig valamilyen „lényegként”, amelynek meghatározott „sajátosságai” vagy jellegzetes vonásai vannak.

Ezekben a megállapításokban észrevehető a hasonlóság a szubnacionális egységként, illetve ilyen vagy olyan kisebbségként értelmezett etnicitásról szóló újabb munkákkal. Mindkét esetben utalnak az azon csoportok közötti viszonyokra, amelyeket a hozzájuk tartozók sajátosságosnak tartanak, miáltal ezek a csoportok különböző helyet foglalhatnak el a társadalmi hierarchiában. A közöttük levő hasonlóság észlelhető azokban a társadalmakban is, amelyekben a nőket és az ún. „öshonos” etnikai csoportokat formális hatalom nélküli, „elhallgattatott kategóriáknak” tekintik. A lárendelt helyzetüket „természetesnek”, társadalmi hozzájárulásukat pedig „jelentéktelennek” tartják.<sup>26</sup> Mégis különbség van a nemi rendszer és a megkülönböztetés más rendszerei között, beleértve az etnicitást is. Ez utóbbi közösségeknek a tagjait asszimilálhatják, ignorálhatják, üldözhetik, sőt fizikailag is megsemmisíthetik (például népiirtás esetén), míg ezt hosszabb távon nehezen lehet megtenni a nemi viszonyok esetében, azzal a feltétellel, hogy meg szeretnék őrizni a kontinuitást a társadalomban.<sup>27</sup> Ezenkívül sokkal nehezebb, sőt lehetetlen fizikai elkülönítést végezni nemi alapon, mint etnikai elv szerint, különösen a magánszférában, ahol természetszerűleg elkerülhetetlen mindkét nem jelenléte.<sup>28</sup>

#### IV.

A korszerű államelméletek, amelyek a multikulturalizmus komplex problematikájával foglalkoznak – az etnikai csoportoknak a különbözőséghez való jogaival kapcsolatos kérdések elemzése során –, gyakran hangsúlyozzák *a magán a csoporton belüli egyenlőség* és egyenjogúság joga és *a többi csoporttal való egyenlőség* joga közötti különbséget. Ayelet Shachar ilyen összefüggésben megkülönböztet „erősebb és gyengébb, azaz integratív multikulturalizmust”.<sup>29</sup> Az első forma közvetlen hatalmat szavatol a csoport tagjai felett az „erős formális és jogi elismerés” által, elsőbbséget adva a csoportok közötti egyenlőségnek, míg a csoporton belüli egyenlőséget és egyenjogúságot elhanyagolja.<sup>30</sup> A gyenge, vagyis integratív multikulturalizmus – általában liberális demokratikus összefüggésbe helyezve – arra törekszik, hogy a csoportoknak bizonyos jogokat adományozzon, de nem szavatolja a csoporthoz tartozók feletti közvetlen hatalmat. Így ezeknek a csoportoknak a tagjai kivételezettek lehetnek bizonyos törvények alól, vagy joguk lehet afirmatív akcióra. A feminista bírálatok szerint a multikulturalizmusnak ez a formája gyakran megengedi a bevándorló családoknak, hogy hátrányos megkülönböztetésben részesítsék a leánygyermekket.<sup>31</sup>

Amikor az állam azon törekvéséről van szó, hogy megvédje valamely csoport tagjainak az individuális jogait, a méltányosság követelményei két különböző oldalra húzhatnak. Egyrészt az igazságosság magában foglalja az egyéni jog védelmét (és a nemi egyenjogúság biztosítását). Másrészt viszont a méltányosság azt jelenti, hogy az állam lehetővé teszi bizonyos (etnikai, nemzeti, vallási) közösségek tagjai számára, hogy fenntartsák vagy megváltoztassák saját szabályaikat, amelyek belső kérdéseikre vonatkoznak, mégpedig oly módon, ahogy azt az a csoport alkalmasnak tartja (beleértve a kollektív kultúra nevében történő fizikai veszélyeztetés eseteit is).<sup>32</sup>

Az államnak tehát felróható, hogy igazságtalan akkor is, ha az egyenlőséget szorgalmazza, de akkor is, amikor a különbözőségeket megőrzését hirdeti. (Ha például a férfiak és a nők egyenjogúságát hangsúlyozzák, illetve ha egyenlő jogokat és kötelezettségeket követelnek, akkor az etnikai, nemzeti stb. közösségek esetleg azt mondhatják, hogy nem tisztelik kellőképpen kulturális sajátosságait, és ezért az identitásukat veszélyeztetik. Ha viszont a domináns csoport a kulturális különbözőségeket hangsúlyozza, és előnyként, vagyis érényként mutatja be azokat, akkor ezt az etnikai közösségekhez tartozók értelmezhetik úgy, mint a diszkrimináció kísérletét.) E bonyolult kérdés rendezésekor figyelembe kell venni egy erős tényezőt is: a hatalmat. Szabály szerint a többség (a domináns csoport) az, amelynek megvan a hatalma ahhoz, hogy megszabja, mikor és mely közösségeknek kell hozzá hasonlóknak lenniük, és melyeknek különbözniük. A multikulturalizmus ezért paradoxonhoz vezethet: az egyenlőség és a meghatározott csoport külön státusa is gondot okozhat.<sup>33</sup>

A kisebbségi jogokkal kapcsolatos liberális elméletek képviselői gyakran abból a feltevésekből indulnak ki, hogy a kultúrák, amelyeket védelmezni kell, homogének és monolitikusak. A probléma még bonyolultabbá válik, ha szem előtt tartjuk, hogy a kollektivitás autonómiáját élvező közösségek életének magánszférájára az állam jelentéktelen figyelmet fordít (pedig éppen ez az a terület, ahol a kollektív jogoknak köszönhetően fenntartható a nőknek – ha nem is mindig az alárendeltsége és diszkriminációja, de legalábbis – a férfiak részéről történő ellenőrzése).

Az etnikulturális csoportokon belül is lehetnek különbségek az értékítéletek tekintetében. Így például egyes országokban a muzulmán közösségekhez tartozók a házasságkötéssel és válással kapcsolatos kérdéseket az iszlám szokásjog alapján intézhetik. Még ott is, ahol ezt a lehetőséget megszüntették, kiderült, hogy e közösség sok tagja – különösen a nők – már korábban is ellenezte ezt. A szakirodalomban gyakran idézik a XX. század végi franciaországi esetet, amikor a muzulmán leányoknak egyszerűen megtiltották, hogy az iskolában fátyolt viseljenek.<sup>34</sup> A francia kormány következetesen kitartott az álláspontja mellett, hogy az iskola világi intézmény, amelyben megengedhetetlen bármilyen vallási szimbólum jelenléte.<sup>35</sup>

Sokkal súlyosabb azonban, az arab és afrikai országokból származó nagyszámú bevándorló nő számára is, a poligámia kérdése. A francia kormány ugyanis hallgatólagosan eltúrte ezt a jelenséget, de aztán a közelmúltban mégis úgy határozott, hogy ezekben a közösségekben is csak egy feleséget ismer el, a többi házasságkötést pedig semmisnek nyilvánítja. (Riasztó az „eltaszított” feleségeknek és azok gyermekeinek a problémája, ha figyelembe vesszük, hogy csupán Párizsban több mint 200 000 ilyen közösséget jegyeztek be.)

Főlvétődik a kérdés, mit kell tenni, ha az etnikulturális és vallási közösségek követelményei ütköznek a nemek egyenjogúságának szabályaival, amelyeket, legalábbis formálisan, elismert a liberális állam. A Nyugat számos liberális államában arra törekszenek, hogy olyan légkört és politikát alakítsanak ki, amely kedvez a kulturális másság fenntartásának – ezekben a vitákban, intézkedési javaslatokban stb. Észrevétlen maradt azonban, mi történik azoknak a közösségeknek a követelményeivel, amelyek ellentétesek a megkülönböztetés, szubordináció stb. tiltásával kapcsolatos értékekkel.

## V.

A multikulturalizmusról folyó időszerű vitákba, főleg amikor a kollektív és az egyéni jogok viszonyáról van szó, bekapcsolódik a feminizmus számos képviselője is. A szerzők közül, akik úgy vélik, hogy a multikulturalizmus politikájának megvalósítására irányuló törekvések gyakran elhanyagolják a nők emberi jogait, kiemelkedik a már fentebb említett Susana Moller Okin.<sup>36</sup>

Ha abból a feminista bírálatból indulunk ki, amely jogosan állítja, hogy az „erős multikulturalizmus” a kollektivitás kifejezett autonómiájával árthat a nők helyzetének, akkor fölvetődik a kérdés, mit kell tennie a liberális államnak, amikor a belső etnikulturális csoporttal tárgyal a kollektív jogokról, amelyek megszilárdítják a nemek közötti megkülönböztetést, erőszakot és egyenlőtlen-séget a csoporton belül.<sup>37</sup>

Emlékeztetve a fentebb leírt franciaországi esetre (a hagyományos fátyol viselése az állami iskolákban és a többnejűség kérdése), Okin kijelenti: talán túl gyorsan leszögezték, hogy a feminizmus és a multikulturalizmus két olyan „jó dolog”, amelyeknek a definíciójuk alapján is összhangban kell lenniük egymással. Ezzel a felfogással ellentétben rámutat arra, hogy olyan feszültségek vannak közöttük, amelyek felett nem lehet átsiklani.

Véleménye szerint számos kultúrát átszö a rendszerbeli nemmel (genus) kapcsolatos gyakorlat és ideológia, és sok etnikulturális közösségben, főleg a családi élet szférájában világosan kifejezésre jut a nemek közötti különbség a hatalom tekintetében úgy, hogy a férfiak határozzák meg és irányítják a csoport meggyőződését, gyakorlatát és érdekeit. A kultúrák többsége azon az előítéleten alapszik, hogy a nőknek, ha nem is alárendeltnek, de legalábbis ellenőrzöttnek kell lenniük a férfiak részéről. Ilyen körülmények között a kollektív jogok potenciálisan, de sok esetben reálisan is nőellenesek.<sup>38</sup>

A kollektív jogok képviselői a liberális elméletek keretében nem foglalkoztak megfelelően ezzel a bírálattal, több okból sem. Először is abból a feltételezésből indultak ki, hogy azok a kultúrák, amelyeket a kollektív jogok által kell védelmezni, monolitikusak, ezért nagyobb figyelmet szenteltek a csoportok közötti különbözőségeknek, mint a csoporton belülieknek. Ennek következtében ritkán veszik észre, hogy az etnikulturális csoportok maguk is nemi irányultságúak, kifejezett különbséggel a hatalom tekintetében, a férfi tagok javára. A másik ok az, hogy kevés figyelmet fordítanak az etnikulturális csoportok belső életének magánszférájára. Ha tudjuk, hogy ezeknek a közösségeknek a jelentős részében az élet személyes, szexuális és reprodukciós funkciója áll a figyelem középpontjában, akkor ebből az következik, hogy a kollektív jogok, amelyekkel egy kultúrát védenek, nagyobb befolyással vannak a nők életére.

Ezért nem meglepő, hogy a szokásoknak (amilyen a poligámia, a kiskorúval kötött házasság stb.) a nyugati kultúrákban történő alkalmazásakor, amelyekben ezek a cselekmények törvényesen büntetendők, a vádlottak azzal védekeznek a bíróság előtt, hogy az etnikulturális közösséghez való tartozásukra hivatkoznak, hiszen ezeknek a szokásoknak a gyakorlását normálisnak tekintik azokban.

Okin ezért megállapítja: annak ellenére, hogy számos példa és bizonyíték van az olyan kulturális aktivitásról, amelyek célja a nők ellenőrzése és szubordinációja, a multikulturális kollektív jogok egyetlen jelentősebb képviselője

sem vette figyelembe a nemiség és a kultúra közötti problematikus kapcsolatot, sem azokat a konfliktusokat, amelyek gyakran jelentkeznek a feminizmus és a multikulturalizmus között. Ilyen szempontból érdekes a Will Kymlickával folytatott vitája.<sup>39</sup> Kymliczának a kollektív jogok védelmében hangoztatott érvei az egyéni jogokon alapszanak, és ilyen kedvezményeket és védelmet tulajdonít a belsőleg liberális kulturális csoportoknak. John Rawls felfogását követve hangsúlyozza az önbizalom jelentőségét az egyén életében.<sup>40</sup> Azt állítja, hogy a gazdag és biztonságos, saját nyelvvel és kultúrával rendelkező közösséghez való tartozás szükséges mind a saját önbecsülés növelése szempontjából, mind pedig azért, hogy az egyénnek olyan kontextust nyújtson, amelyben fejlesztheti az életmód megválasztásának a képességét. Ellenkező esetben, külön jogok szavatolása nélkül ezeket a kultúrákat az eltűnés veszélye fenyegetheti. Röviden: a külön jogok egyenlő esélyt adnak a kisebbségeknek, mint amilyenekkel a többség élhet. Ezért, Kymlicka szerint, a különleges jogokat követelő csoportot liberális elveknek is vezérelnie kell, és ennek során nem különböztetheti meg a csoporthoz tartozókat nem, faj és szexuális irányultság alapján.<sup>41</sup> Ez a követelmény jelentős érv a kollektív jogok igazolása mellett, mivel egy megkülönböztető kultúra nem biztosíthatná a liberalizmus számára oly fontos egyéni fejlődés feltételeit, és mert ellenkező esetben a kollektív jogok vitatható szubkultúrák kialakulásához vezethetnének a liberális társadalmak keretében.

Okin nem fogadja el Kymliczka érvelését, mert nem ad kellően meggyőző választ a feminizmus kihívásaira. Annak a feltételezésnek az alapján, hogy az etnokulturális csoportok kollektív jogai csak akkor igazolhatóak, ha a csoportokon belül nem korlátozzák az egyéni jogokat, viszonylag kis számú csoport követelhetne külön kollektív jogokat. Ugyanis annak ellenére, hogy az etnokulturális közösségek nem erőltetik másokra a saját nézeteiket vagy gyakorlatukat, és tiszteletben tartják a nők alapvető polgári jogait és politikai szabadságjogait, számos kultúra főleg a magánszférában korántsem viszonyul hozzájuk annyi törődéssel és tisztelettel, mint a férfiakhoz, illetve nem teszi lehetővé számukra az azonos szabadságok élevezetét.<sup>42</sup> Okin ezt a megállapítással támasztja alá, hogy „a nők megkülönböztetése és szabadságuk ellenőrzése kisebb-nagyobb mértékben szinte minden, régi és mai kultúrában megnyilvánul, különösen pedig a vallásiakban és azokban, amelyek a múlt felé fordulnak ősi szövegek vagy hagyományok alapján; ezek szolgálnak útmutatóként vagy szabályként, miként éljenek a mai világban”.<sup>43</sup> Némely patriarchális etnokultúra a többségi, domináns kultúra keretében is létezik, és többé-kevésbé hagyományosak lehetnek. Bármely esetben, a kollektív jogok indokoltságának a megítélésakor az szolgálhat mércéül, hogy valamely kultúra milyen mértékben patriarchális, és mennyire kész azt túlhaladni, ha komolyan szándékozik értelmezni a nők egyenjogúságát.

Természetesen Kymliczka is úgy véli, hogy azok a kultúrák, amelyek nyíltan és formálisan is diszkriminálják a nőket, megvonva tőlük az oktatáshoz, a

választáshoz vagy a foglalkoztatáshoz való jogot, nem érdemelnek külön jogokat.<sup>44</sup> Okin azonban rámutat arra, hogy a nemi megkülönböztetés ritkán közvetlen, azaz nyilvánvaló. Számos kultúrában a nők ellenőrzése a magánszférában történik a valódi vagy a jelképes apák tekintélye által, gyakran az idősebb nők bevonásával. Sok kultúrában, amelyekben formálisan szavatolják a nők alapvető polgári jogait és szabadságjogait, a családon belül nem csupán komolyan korlátozzák az asszonyok és a leányok/kislányok választási lehetőségeit, hanem a jólétüket, sőt még az életüket is veszélyeztetik.<sup>45</sup> Az ilyen – erősebben vagy enyhébben megnyilvánuló – nemi megkülönböztetésnek pedig gyakran rendkívül mélyek a kulturális gyökerei.

Noha Kymliczka joggal ellenzi a csoportos jogok megadását azoknak a kisebbségi kultúráknak, amelyekben nyíltan folyik a nemi megkülönböztetés, a multikulturalizmus melletti érvei nem tükrözik azt, amit másutt elismer: hogy a nők alárendeltsége gyakran nem formális és magánjellegű, és hogy gyakorlatilag ma egyetlen – akár többségi, akár kisebbségi – kultúra sem felel meg a „nemek egyenjogúságának” vizsgáján, ha azt a magánszférára alkalmazzák. A liberalizmuson alapuló csoportos jogok híveinek több figyelmet kellene fordítaniuk a diszkrimináció e rendkívül privát, kulturálisan meggyökerezett formáira, mivelhogy az önbecsüléshez és önértékeléshez több kell, mint csupán a valamelyik fenntartható kultúrához való tartozás. Persze egy kultúra védelméhez sem elegendő „valaki örökölt társadalmi szerepének a felülvizsgálata” és az életmód megválasztása. Az önbecsüléshez és önértékeléshez a legkevésbé fontos a kultúránk keretében elfoglalt helyünk. Legalább annyira fontos, hogy felülvizsgáljuk társadalmi szerepünket (vagyis hogy a kultúra határozza-e meg ezt a szerepet). Amilyen mértékben patriarchális egy leány kultúrája, annyira veszélyeztetett az egészséges fejlődése mindkét előzőleg vázolt értelemben.<sup>46</sup>

## VI.

Amikor azt állítják, hogy a nőkkel szembeni megkülönböztetés és szubordináció az etnokulturális csoportokon belül elsősorban nem formális úton és a magánszférában történik, akkor Kymliczka liberális elmélete a kisebbségi kollektív jogokról szinte nem számíthat e jogok címzettjére, a feminista elmélet részéről pedig csak részleges megoldásnak tekinthető.<sup>47</sup> Okin szerint „feminista szempontból semmiképpen sem nyilvánvaló, hogy a kisebbségi kollektív jogok jelentik a megoldás részét, mivel hozzájárulhatnak a probléma elmélyüléséhez”.<sup>48</sup>

Okin hangsúlyozza, hogy figyelmet kell szentelni a nemek szociálisan megalapozott, tényleges egyenlőtlenségének az etnokulturális csoportokon belül. Meggyőződése, hogy a kisebbségi közösségekhez tartozó nőknek aktívabb tényezőkké kell válniuk a politikai folyamatokban, nehogy a kollektív jogok által még rosszabb helyzetbe kerüljenek.

Több helyen is leszögezi: nem az ő feladata, hogy részletesen kidolgozott választ adjon erre az összetett kérdésre, és kijelenti, hogy akiknek reális lehetőségük van a megnyilatkozásra, azok a probléma középpontjában álló nők, vagyis azok, akik bármely kisebbségi etnikulturális vagy vallási csoport keretében kollektív jogokat kérnek, amelyek saját csoportjuk értékeinek, valamint életmódjuknak a megőrzéséhez szükségesek.<sup>49</sup> Mivel a kérdések sem egyszerűek, a válaszoknak sem kell olyanoknak lenniük. Amikor tehát megkérdezik, hogy „vajon a multikulturalizmus árthat-e a nőknek”, a kontextus, amelyben elhangzik ez a kérdés, és ennek külön esetlegességei kulcsfontosságúak, és ez az egyik oka annak, miért olyan fontos, hogy a nőket bevonják a multikulturalizmus olyan formájának a megtervezésébe, amely számukra is a legtöbb hasznot hozza, és a legkevésbé káros.

A feminista teoretikusok fölteszik a kérdést: „mit kell tennie a liberális államnak abban az esetben, amikor az etnikulturális csoporttal a kollektív jogokról tárgyal (amelyek megszilárdítják a nők egyenlőtlenségét a csoporton belül), ha az oda tartozó nők – beleértve a fiatal nőket is – eléggé nagy számban úgy nyilatkoztak, hogy támogatják a csoportjuk nem liberális normáit és gyakorlatát?”<sup>50</sup>

Másrészt az egyének egyenlő jogain alapuló liberalizmus nem fogadja el az ilyen megoldásokat, mert az alapvető emberi jogok magukban foglalják az egyenjogúságot a magánélet legintimebb szférájában is. Így ezeket a jogokat szavatolni kell mindenki számára, még azoknak is, akik lemondanának róluk.

A megoldás egy részét Okin a liberális válasz elfogadásában látja, azokban az esetekben, amikor konzervatív, régóta létező vallási csoportokról van szó, amelyeknek megvan az intézményes keretük, amely védi őket a szélesebb társadalmi közösségtől, és nagyobb veszélyt jelentenek az asszonyok és a lányok egyenjogúságára és autonómiájára. A második részt a demokratikus elvek elfogadásában látja a bevándoroltak etnikulturális és vallási csoportjainak esetében, amelyek ma is alárendelt helyzetben vannak a domináns csoporttal, azaz a szélesebb társadalommal szemben.

Tehát kedvezőtlenebb-e egy nem liberális, nem demokratikus kultúra számára, hogy arra kényszerítsék, váljon demokratikussá vagy liberálissá? Noha nem nyilvánvaló, szem előtt kell tartani, hogy a kikényszerített liberalizmus folyamatos lenne, míg a kikényszerített demokrácia a legvalószínűbben csak ideiglenes, és csak azért szorgalmaznák, hogy rámutassanak a közösség kizsákmányolt, megkülönböztetett, kevésbé védett tagjainak a helyzetére. Hogy a választott megoldás tartalmazza-e azt, amit „a mai nemzedéknek adományozott ellenőrzésnek tartanak a feltételek felett, amelyek között majd a jövő nemzedékek élnek”, arra majd egy remélhetőleg humánusabb jövő adja meg a választ.

\*

Zárószó helyett Susan Moller Okin szavait idézzük, amelyeket a bírálóihoz intézett. Egyetért Kymliczka észrevételével, hogy a multikulturalizmus is és a feminizmus is valamilyen módon összekapcsolódik, mivel mindkét elméleti iskola a különbözőségek elismerését szorgalmazza a normák kontextusában, amelyek egyetemesek az elméletben, de a gyakorlatban nem. A lényegi különbség azonban mégis megmarad. Ugyanis a nőknek az a néhány sajátos követelménye nem hatalmazza fel a domináns helyzetben levő nőket, hogy ellenőrizték és kizsákmányolják a kevesebb hatalommal bíró nőket. Ezzel ellentétben a kollektív kulturális jogok (nem éppen nyilvánvaló módon) megszilárdítják a meglevő hierarchiákat. A különbség abban van, hogy Kymliczka a kollektív kulturális jogoknak adja az elsőbbséget, míg Okin a nők egyenjogúságát helyezi előtérbe. Ami felé törekedni kellene, az a multikulturalizmus olyan formája, amely tiszteletben tartaná a társadalom minden tagját mint a másokkal erkölcsileg egyenlőt – azaz a feminista, egyenlőséget hirdető multikulturalizmus felé kell haladni.

## JEGYZETEK

<sup>1</sup> Vukadinović, Gordana: *Teorija države i prava, I*, Futura publikacije, Novi Sad, p. 39–40.

<sup>2</sup> Stojković, Branimir: *Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura*, In: Semprini, Andrea: *Multikulturalizam*, CLIO, Beograd, 1999, p. 157.

<sup>3</sup> Ibid.

<sup>4</sup> Okin, Susan Moller: *Is Multiculturalism Bad for Women? (With Respondents)* Cohen J., Howard M., Nussbam M. C., Princeton University Press, New Jersey, 1999, p. 3., 9.

<sup>5</sup> Jovanović, Miodrag A.: *Kolektivna prava u multikulturalnim zajednicama*, Službeni glasnik, Beograd, 2004, p. 169–172.

<sup>6</sup> Okin, Susan Moller: op. cit., p. 9.

<sup>7</sup> Semprini, Andrea: op. cit., p. 141.

<sup>8</sup> Spinner-Halev, Jeff: *Feminism, Multiculturalism. Oppression and the State*, *Ethnics*, 2001/12., p. 84–113.

<sup>9</sup> Figyelmet keltő művek: Shachar, Ayelet: *Group Identity and Women's Rights in Family Law: The Perils of Multicultural Accomodation*, *Journal of Political Philosophy*, 1998/6., p. 285–305., Shachar, Ayelet: *Multicultural Jurisdiction: Cultural Differences and Women's Rights*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2001

<sup>10</sup> Spinner-Halev, Jeff: op. cit., p. 85.

<sup>11</sup> Okin, Susan Moller: *Multiculturalism and Feminism: No Simple Questions, No Simple Answers*. Az American Political Science Association's évi közgyűlésén felolvasott beszámoló. Boston, 2002. 08. 28.–09. 01.

<sup>12</sup> Ibid.

<sup>13</sup> Okin, Susan Moller: *Feminism and Multiculturalism: Some Tensions*, *Ethnics*, 1998/4. 108. p. 661–684., *Mistresses of Their Own Destiny: Group Rights, Gender and Realistic Right of Exit*, *Ethics*, 2002/112., p. 205–230.

<sup>14</sup> Vukadinović, Gordana: *Teorija države i prava, II*, Futura publikacije, Novi Sad, 2005, p. 268.

<sup>15</sup> Okin, Susan Moller: *Justice, Gender and the Family*, Basic, New York, 1989

- <sup>16</sup> A mai feminista elmélet rendkívül szerteágazó és rétegződő. Mégis, a nők hátrányos megkülönböztetése és a szubordináció kiküszöbölésére irányuló törekvés időről időre egyesíti a különböző áramlatokat, amelyek közül a legjelentősebb a liberális, azaz az egyenlőség feminizmusa, a radikális feminizmus és a kulturális, vagyis az ún. különbségek feminizmusa. Bővebben lásd: Tebbit, Mark: *Philosophy of Law: An introduction*, Routledge, London – New York, 2005, p. 147., Andermahr, Sonya–Lovell, Terry–Wolkowitz, Carol: *A Glossary of Feminist Theory*, Arnold, London, 2000, p. 62–149., 222.
- <sup>17</sup> Nedović, Slobodanka: *Savremeni feminizam, položaj i uloga žena u porodici i društvu*, CUPS i CeSID, Beograd, 2005, p. 13.
- <sup>18</sup> Okin, Susan Moller: *Is Multiculturalism Bad of Women?*, op. cit., p. 10.
- <sup>19</sup> Kartag-Odri, Agneš: *Pravo na (multi)kulturalizam*, In: *Susret kultura*. Zbornik radova. IV međunarodni onterdisciplinarni simpozijum (ur. Subotić, Ljiljana), Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006, p. 171–181.
- <sup>20</sup> Kimlika, Vil: *Multikulturalno građanstvo: liberalna teorija manjinskih prava*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002, p. 37.
- <sup>21</sup> Cohen, J., Howard, M., Nussbaum, M. C.: *Feminism, Multiculturalism and Human Equality. Introduction*, In: Okin, Susan Moller: *Is Multiculturalism Bad of Women?*, op. cit., p. 4.
- <sup>22</sup> *Ibid.*, p. 10.
- <sup>23</sup> Ingram, David: *Group Rights – Reconcling Equality and Difference*, Univ. Press of Kansas, Lawrence, 2000. Cit. Po Jovanović, A. Miodrag: *Kolektivna prava u multikulturalnim zajednicama*, p. 13.
- <sup>24</sup> Eriksen, Tomas Hilan: *Etnicitet is nacionalizam*, Biblioteka XX veka, Beograd, 2004, p. 289–290.
- <sup>25</sup> Andemahr, S., Lovell, T., Wolkovicz, C.: *A Glossary of Feminist Theory*, op. cit., p. 102., 242.
- <sup>26</sup> Az „elhallgattatott kategória” kifejezés megjelenése: Andener, Edwin: *The Voice of Prophecy and Other Essays*, Blackwell, Oxford, 1989, p. 72–85.
- <sup>27</sup> Eriksen, Tomas Hilan: op. cit., p. 291.
- <sup>28</sup> Az etnicitás és a nem viszonyával kevés könyv foglalkozik. E terület jelentős munkája: Anthias, Flora, Yuval-Davis, Nira (ed.): *Women – Nation – State*, MacMillan, London, 1989, valamint: Yuval-Davis, Nira: *Gender and Nation*, Sage, London, 1992.
- <sup>29</sup> Shacher, Ayelet: *Group Identity and Women’s Rights in Family Law: The Perils of Multiculturalism*, *Journal of Political Philosophy*, 1998/6., p. 287.
- <sup>30</sup> *Ibid.*
- <sup>31</sup> Spinner-Halev, Jeff: op. cit., p. 84.
- <sup>32</sup> *Ibid.*
- <sup>33</sup> Eriksen, Tomas Hilan: op. cit., p. 246.
- <sup>34</sup> Slapšak, Svetlana: *Ženske ikone XX veka*, Biblioteka XX veka, Beograd, 2001, p. 327–328.
- <sup>35</sup> Stojković, Branimir: *Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura*, op. cit., p. 152.
- <sup>36</sup> Okin, Susan Moller: *Is Multiculturalism Bad for Women?*, op. cit., p. 9.
- <sup>37</sup> Spinner-Halev, Jeff: op. cit., p. 87.
- <sup>38</sup> Okin, Susan Moller: *ibid.*, p. 12.
- <sup>39</sup> *Ibid.*, p. 20.
- <sup>40</sup> Kymliczka, Will: *Liberalism, Community and Culture*, Clarendon Press, Oxford, 1989, p. 165.
- <sup>41</sup> Kimlika, Vil: *Multikulturalno građanstvo, Liberalna teorija manjinskih prava*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002, p. 204.

<sup>42</sup> Okin, Susan Moller: op. cit., p. 21.

<sup>43</sup> Ibid.

<sup>44</sup> Kimlika, Vil: op. cit., p. 168.

<sup>45</sup> Okin, Susan Moller: op. cit., p. 21.

<sup>46</sup> Ibid.

<sup>47</sup> Ibid., p. 23.

<sup>48</sup> Okin, Susan Moller: *Feminism and Multiculturalism: Some Tensions*, Ethics, 1998/4. 108., p. 680.

<sup>49</sup> Okin, Susan Moller: *Multiculturalism and Feminism: No Simple Questions, No Simple Answers*, op. cit., p. 49.

<sup>50</sup> Ibid.